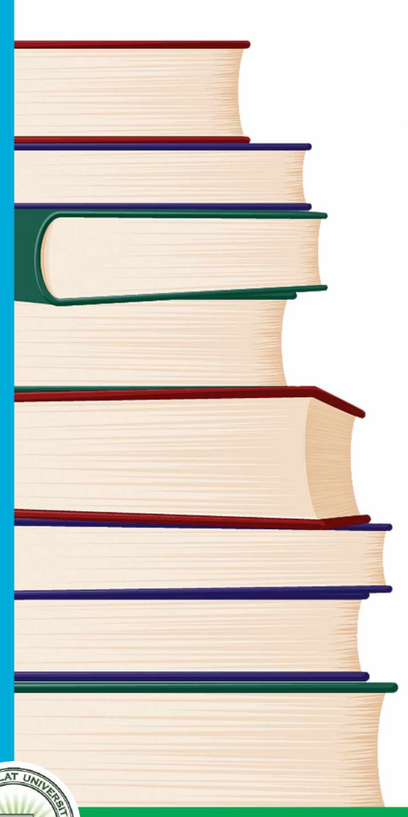
ISSN: 2181-1741 (print)
ISNN: 2181-1725 (online)
2024 / № 5

FILOLOGIK TADQIQOTLAR:
TIL
ADABIYOT
TA'LIM

Philological research:
LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

Филологические исследования:
ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

pholologicalresearch.uz

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2024/ № 5

Termiz – 2024

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro‘yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko‘chirma va ma’lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko‘chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 19.10.2020
Qog‘oz bichimi: 70x85
Bosma tabog‘i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog‘ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko‘chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko‘chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV, iqtisod fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY’ATI:

Bekpo‘lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul muharrir)
O‘ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Normat Yo‘ldoshev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Asqar Eshmo‘minov, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O‘zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Hakim Ahmedov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Ahad Shukurov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Eshnazar Jabborov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Umida Raximova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Shoira Amonturdiyeva, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Nargis Kurbanazarova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Muyassar Xolova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Zaynura Qodirova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)

Texnik muharrir: Bahodir To‘raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 19.10.2020
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, доктор экономических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)

Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)

Урал Холияров, ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)

Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)

Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)

Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)

Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)

Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Нормат Юлдашев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)

Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Бобоназар Муртазаев, ф.ф.н., доцент (Узбекистан)

Аскар Эшмуминов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)

Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)

Зафар Умуркулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Хаким Ахмедов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Ахад Шукуров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Эшназар Джаббаров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Сирожиддин Турдимуродов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Умида Рахимова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Шоира Амонтурдиева, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Наргис Курбаназарова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Муяссар Холова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Зайнура Кадирова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 19.10.2020
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, doctor of economic sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, PhD (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, PhD (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Hakim Akhmedov, PhD (Uzbekistan)
Ahad Shukurov, PhD (Uzbekistan)
Eshnazar Jabbarov, PhD (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, PhD (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, PhD (Uzbekistan)
Umida Rakhimova, PhD (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, PhD (Uzbekistan)
Shoira Amonturdieva, PhD (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, PhD (Uzbekistan)
Muyassar Kholova, PhD (Uzbekistan)
Zaynura Kadirova, PhD (Uzbekistan)

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

TILSHUNOSLIK

ЁҚУБОВ ШАРИФ МУҚИМОВИЧ
Шоир қадами етган манзиллар 7

YODGOROV SHAMSIDDIN ABDURAIMOVICH
Diniy matnlarni teolingvistik jihatdan
tadqiq qilish metodologiyasi (Qur'oni Karim misolida) 10

TURDIQULOV SHERZOD DUMINOVICH
Lingvomadaniy kodlarni aniqlashda kult omili
(Surxondaryo teotoponimlari misolida) 14

KURBANAZAROVA NARGIS SHODIYEVNA
Qo'ng'irot etnonimining shajaraviy tarkibiga oid ayrim onomastik tahlillar 17

NADIM MUHAMMAD HUMAYUN
Etnorealiyalarning milliy etnografik leksikada aks etishi
(Afg'oniston o'zbeklari misolida) 20

RAXIMOVA UMIDA DJUMAYEVNA
Shaxsh nutqi voqelanishida areal ta'sir 23

RAJABOV FERUZ UMARQULOVICH
Folklor onomastikasi va uning terminologiyasi 27

TURDIMURODOV SIROJIDDIN ESHQOBILOVICH
Nom (ot) bildiruvchi evfemik birliklarning ma'no turlari 30

MUMINOVA NILUFAR ABDURAHMONOVNA
"Temurnoma" asaridagi antroponimlarning tarixiy-etimologik qatlamlari 33

ERGASHEVA DILRABO ALLANAZAROVNA
Konsept inson ruhiy holatining ifodalanishida asosiy lingvokognitiv unsur 36

SAMIYEVA SURAYYO ORIPOVNA
O'zbek va tojik tillarida evfemizmlar va ularning sinonim so'zlar bilan aloqasi 39

NE'MATOVA YULDUZ
Ayrim tabiiy-geografik oykonimlarning leksik-semantik xususiyatlari xususida
(Namangan viloyati oykonimlari misolida) 43

MADAMIOVA RA'NO YUSUPBAYEVNA
Qoraqalpog'iston dialektal arealining leksik xususiyatlari 46

AMINI AZIZ AHMAD
Shimoliy Afg'oniston o'zbek shevalarida
dehqonchilik mahsulotlari nomlarining ifodalanishi 50

МУНДАРИЖА

QULTO‘RAYEVA SARVINOZ BAHODIR QIZI
O‘zbek tilshunosligida toponimik tadqiqotlar talqini 52

SARIYEVA ZAMIRA
Structural features of possessive pronouns in indonesian language 56

РАДЖАПОВА НАТАЛЬЯ БАЗАРОВНА
Синтаксис гендерной лексики в русском языке....58

JALILOVA MUXLISA ZAFARJON QIZI
O‘zbek tili Toyloq shevasining leksik qatlamlari 61

ADABIYOTSHUNOSLIK

АТАНИЯЗОВА МУБОРАК АБДУЛЛАЕВНА
Искандар образи Олим Шарафиддинов талқинида....64

АЛИМОВ ПАРДА
Тарихга бир назар....67

BOBOJANOV ALISHER
YULDOSHEV DILMUROD
Tanqid va badiiy ijod: adabiy jarayondagi o‘zaro munosabatlar 72

TA’LIM

RAXMATULLAYEVA SHAXODAT ZIYOTOVNA
OROMOVA NAFOSAT JO‘RAYEVNA
Adabiy ta’limda nazariy ma’lumotlar –
badiiy matn mazmunini anglashning asosiy vositasi sifatida....76

РЎЗИҚУЛ МУСТАФОҚУЛОВ
Профессор Бекпўлат Умурқуловнинг ижодий фаолиятига бир назар 80

Rezyume. Ushbu maqolada joylarni, jumladan, aholi manzillarini nomlashda hududning tabiiy-geografik xususiyatlari asosga olinuvchi birlamchi va yetakchi motivlari xususida va toponimlar paydo bo‘lishida aholi maskani joylashgan hududning tabiiy-geografik xususiyatini e’tiborga olinishi masalalari yoritilgan.

Resume. This article discusses the main and leading motives based on the natural-geographical features of the region when naming places, including addresses of the population, as well as issues of taking into account the natural-geographical features of the region where the population is located. in the emergence of toponyms.

Резюме. В данной статье рассматриваются основные и ведущие мотивы, основанные на природно-географических особенностях региона при наименовании мест, в том числе адресов населения, а также вопросы учета природно-географических особенностей региона, где находится население. в возникновении топонимов.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 5
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

QORAQALPOG‘ISTON DIALEKTAL AREALINING LEKSIK XUSUSIYATLARI

Madamiova Ra’no Yusupbayevna,
Qoraqalpoq davlat universiteti o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi o‘qituvchisi

Ma’lumki, *areal lingvistika* atamasi *area* – maydon, hudud; *-l* – sifat yasovchi affiks hamda *lingvistika* – tilshunoslik tarkibiy qismlaridan tuzilgan. Bu termin 1943-yil M.Bartoli va G.Vidossilar tomonidan fanga kiritilgan[1]. Areal lingvistika zamonaviy tilshunoslik sohasining asosiy yo‘nalishlaridan biri sanalib, bu soha bugungi kunda ham ilmiy ham amaliy jihatdan jadal rivojlanib bormoqda. Ammo “areal yo‘nalish qiyosiy tilshunoslikning asosiy tarmoqlaridan bo‘lsa ham, bu sohada ancha sezilarli ishlar amalga oshirilayotgan bo‘lishiga qaramay, tilshunoslikda “areal lingvistika” tushunchasini qanday talqin qilish borasida aniq bir to‘xtamga kelingan emas[2]”.

Areal lingvistikaning asosiy vazifasi til hodisalarining ma’lum bir hududga tarqalishini kartalashtirish va tadqiq qilish hamda shundan kelib chiqadigan muammolarni hal qilishdan iborat. Ma’lumki, jonli tildagi har bir lingvistik hodisa o‘zining tarqalish chegarasiga, o‘z hududiga ega. Jumladan, etnomadaniy lug‘aviy birliklar chegarasi ham ma’lum hudud bilan chegaralanadi. Bir-biriga yaqin bo‘lgan tillar va dialektlarning o‘zaro to‘qnashuvi yuz beradigan areallarda faol munosabatlar amal qilayotgan bo‘lsa, ikki hududning oraliq chegaralarida alohida lingvistik xususiyatlar yuzaga kelishi mumkin. Ya’ni yonma-yon holda qo‘llanilib kelayotgan dialektlarning har ikkisiga ham o‘xshash bo‘lgan alohida sheva ko‘rinishi yuzaga keladi. Yuzaga keladigan dialektni chatishgan sheva yoki chatishgan til deb yuritish mumkin. Bunday chatishmalar haqida dialektolog olimlar ko‘pgina ilmiy faktlarni keltirib o‘tganlar. Jumladan, V.Shteynisning qayd etishicha, xanti dialekti o‘ziga yondosh areallarda joylashgan ko‘pgina dialektlarning xususiyatlarini o‘zida jamlagan bir shaklda qo‘llanilmoqda[3]. Bu holat Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududidagi shevalar doirasida ham kuzatiladi. Demak, bu jarayonni dialektlarning o‘zaro ta’siri va o‘tish zonalari bilan izohlash ham mumkin. O‘tish zonalari nafaqat tillar o‘rtasida, balki dialekt-shevalar o‘rtasida ham vujudga keladi. Chunonchi, o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi areallari, asosan, Xorazm viloyatining Xiva, Qo‘shko‘pir, Urganch, Hazarasp, Shovot, Xonqa tumanlari va Qoraqalpog‘istonning Beruniy, To‘rtko‘l,

[1] Bartoli M., Vidossi G. Lineamenti di linguistica spaziale. – Milan, 1943.

[2] Гуров Н.В., Зограф А. Ареальное языкознание: предмет и метод (на материале языков Южной Азии. \\ Вопросы языкознания. – 1992. – №3. – С.71.

[3] Штейниц В.К. Хантыйский (остяцкий) язык. Языки и письменность народов Севера. Ч.1. – М-Л., 1937. – С. 196.

Ellikqal'a tumanlari hududlariga to‘g‘ri keladi. Ammo dialektologik tekshirishlar mazkur lahjaning Buxoro viloyatidagi Qorako‘l, Olot tumanlari hududida ham mavjud ekanligini ko‘rsatadi.

Bugungi kunda ilm-fan va madaniyatning taraqqiyoti, elektron kommunikatsiya aloqalarining rivojlanishi, uning aholiga ta'siri tuman va qishloqlarda kun sayin o‘zgarishlar, qishloqlarimizni shaharga aylantirish borasida qilinayotgan ishlar – barcha-barchasi adabiy til mavqeyini kundan kunga oshirib bormoqda. Buning natijasida mahalliy til va shevalarning fonetik, leksik va grammatik o‘zgarishlari sodir bo‘lmoqda. Shu sababli dialekt va shevalarga xos leksik xususiyalarni qayd qilish, yozib olish lingvistik tomonlarini qiyosiy, qiyosiy-tarixiy tamoyillar asosida kengroq o‘rganish, tadqiq qilish o‘zbek adabiy tilining rivojlanishi, tarixini o‘rganishda shu til egasi bo‘lgan xalqlar tarixi etnografiyasini o‘rganishda muhim amaliy va nazariy ma'lumotlar beradi. Qorqalpog‘iston o‘zbek shevalari qipchoq va o‘g‘uz lahjasiga kiruvchi shevalar deb ajratish mumkin.

Qoraqalpog‘iston ko‘p millatli xalq bo‘lib, unda qoraqalpoqlar bilan birga o‘zbeklar, qozoqlar, turkmanlar va boshqa xalq vakillari birga yashab, mehnat qilmoqda. Qoraqalpog‘iston Respublikasi o‘zining areal joylashishiga qaralsa, qo‘shni Turkmaniston va Qozog‘iston respublikalari bilan chegaradosh ekanligiga guvoh bo‘lish mumkin. Dialektizmlar ma'lum areallarda joylashgan qator shevalarga xos so‘zlar hamda fonetik va grammatik shakllarni o‘z ichiga oladi. Bunday so‘z va grammatik formalar, asosan, o‘sha arealdagi shevalarga xos xususiyatlar hisoblanadi. Masalan: *guring* – ad. orf. suhbat (Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalarida, Beruniy), *belcha* – ad. orf. belkurakning kichkina turi (Xo‘jayli, Taxiatosh), *chalak¸ chakar* – fors-tojikcha chelak (Xo‘jayli, Taxiatosh, Beruniy), taqiya – ad.orf. do‘ppi (Xo‘jayli, Taxiatosh), *zangi* – ad. orf. narvon (Xo‘jayli, Taxiatosh, Beruniy).

Bu elementlar turli tillarga oid bo‘lib, o‘zbek adabiy tilida uchramaydi. Ammo o‘zbek xalqining og‘zaki tilida, shevalarda o‘z ma'nolari bilan saqlanib qolgan. Areal lingvistik jihatdan shevalar mahalliy va umumxalq til xususiyatlarining birligidan iborat. Shu sababli ularni o‘rganish mahalliy til xususiyati bilan birga umumxalq tilini ham tadqiq etish demakdir. Umumxalq tiliga o‘xshash tarzda dialekt ham o‘zining og‘zaki va maxsus yozma shakliga ega. Uning yozma formasi, asosan, transkripsiya bilan yozib olingan dialektologik va folklor matnlarida namoyon bo‘ladi. Sinonim so‘zlar ham shevalarimizda ko‘plab uchraydi. Unday so‘zlar davrlarning almashinishi bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. Masalan: *ona* so‘zining bir qancha variantlarini ko‘rishimiz mumkin. Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalarining ko‘pchiligida *apa, ava* shaklida ishlatiladi. Bu shaklda ishlatilishini Xo‘jayli, Taxiatosh, Beruniy, Amudaryo, To‘rtko‘l areallarida ko‘rishimiz mumkin. Bu so‘zning bugungi adabiy tilga yaqinroq shakllari ham ishlatiladi. Masalan: *oyi, aya, mama* shakllari ko‘plab ishlatiladi.

Areal sinonim atamasi ostida adabiy tilga oid so‘zlarning ma'nosi bir-biriga yaqin bo‘lgan variantlarining har xil hududlarga har xil shaklda tarqalishi tushuniladi. Bu so‘zlarning har qaysisi ma'lum chegara bilan xarakterlansa ham, ular ma'no jihatidan o‘zaro sinonim hisoblanadi. Ma'lum geografik areal vakili bu so‘zlardan bittasini ishlatgani holda, ularning boshqa variantlarining ma'nosini ham tushunadi. Areal sinonimlar o‘zbek shevalari joylashgan hududni markaziy (Toshkent, Guliston, Jizzax), shimoliy (Turkiston areali) shevalari, shimoliy-sharqiy (Farg‘ona areallari), janubiy-sharqiy (Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo), shimoliy-g‘arbiy (Urganch, To‘rtko‘l, Toshhovuz), shimoliy-janubiy (Qoraqalpog‘iston) kabi areallariga ajratish bilan birga, adabiy til va dialektlar o‘rtasidagi o‘zaro lingvistik ta'sir va munosabatlarni belgilashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Dialektlarning tarixiy taraqqiyoti va hozirgi takomillini o‘rganishda dialektlar yagona tizim shaklida tadqiq etuvchi areal leksikologiya (regional leksikologiya) muhim rol o‘ynaydi. Qadimgi so‘z va formalar bilan bir qatorda shevalarimizda qadimgi ibora ham o‘zining asl ma'nosi yo‘qotgan holda boshqa ma'no ottenkasi bilan saqlanib qolishi mumkin. Xo‘jayli shevasida *jolg‘a atlanmaq, jolg‘a chiqmaq, jolg‘a chig‘achaq* iboralari mavjud. Bu ibora "biror joyga borishga tayyorgarlik ko‘rish" ma'nosida qo‘llanadi. Hozirgi o‘zbek tilida "otlanmoq" so‘zi o‘zining asl ma'nosida "otni egarlab, yuganlab, ustiga minib jo‘nash" ma'nosida ishlatiladi. Xo‘jayli shevasida esa *atlanmaq* so‘zidan "ot ishtirokisiz, umuman, biror yoqqa jo‘nash" ma'nosi anglashiladi.

Qoraqalpog‘iston dialektal arealini tarixiy lingvistik xususiyatlarini hisobga olgan holda, atrof qo‘shni shevalarining munosabatini nazarda tutib, ko‘plab ilmiy tasnif va tavsiflarga tayanib quyidagicha guruhlash mumkin:

Qipchoq lahjasiga mansub shevalar guruhi:

a) "**y**"lovchilar guruhi;

b) "**j**"lovchilar guruhi: *jur* (yur), *jol* (yo‘l), *jenga* (yanga), *shuytip* (shunday qilib) kabi.

Qipchoqlar o‘zbek xalqi etnogenizining yirik komponentini tashkil etadi. Qipchoqlar ko‘pgina turkiy xalqlar: qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq, turkman, tatar, boshqird, Oltoy va ayrim Shimoliy Kavkaz xalqlari: no‘g‘oy, kumik, qorachoy kabi xalqlarning shakllanishida ishtirok etgan. O‘zbekiston hududidagi qipchoqlar etnik guruhlarining aralashishi natijasida asta-sekin atrofdagi o‘zbeklar tarkibiga singib bormoqda. Qadimgi va eski qipchoq yozuvi yodgorliklari bi-

zning kunlarimizgacha saqlangan bo‘lib, bu yodgorliklar arxeologlar, etnograflar va lingvist turkologlar tomonidan chuqur o‘rganilmoqda.

Qipchoq tili o‘g‘uz, bulg‘or va qarluq tillari bilan birga turkiy tillarning g‘arbiy xunn guruhiga mansub. U qarluq va o‘g‘uz tillari o‘rtasida bo‘lib, o‘g‘uz tillariga yaqinroq turadi.

O‘zbek tilining qipchoq dialekt zonasi juda katta arealga ega bo‘lib, **j**-lovchi o‘zbek urug‘-qabilalar guruhidan tashkil topgandir. Qipchoq shevalari O‘zbekistonning hamma viloyatlarida va Respublikadan tashqarida ham mavjud.

Shevalar o‘z joylashgan areallarida alohida dialektlarni emas, balki dialekt zonalarini va shevalar guruhlarini tashkil etgani holda o‘zbek tili umumqipchoq arealining mos hodisalarini o‘z ichiga oladi. O‘zbek tilining qipchoq shevalari, asosan, XX asr boshlaridan boshlab o‘rganila boshladi.

Dialektlarni areal lingvistik o‘rganilishi til tarixi uchun ham, xalq tarixi uchun ham qimmatli material beradi. Adabiy tilda yo‘q bo‘lib ketgan yoki o‘zgarib ketgan ba’zi bir fonetik, leksik, grammatik formalarining dastlabki ko‘rinishlari hozirgi mahalliy dialektlarda hamon saqlanib kelmoqda. Shuning uchun qadimgi o‘zbek yozma yodgorliklarining ayrim tomonlari biz uchun noaniq bo‘lsa, hozirgi dialektlarning xususiyatlarini lingvogeografik usul bilan o‘rganish orqali ularni aniqlab olishimiz mumkin. Shuni qayd etish kerakki, dialekt manbalari yozma yodgorliklarsiz ham o‘rganilaveradi, lekin yozma yodgorliklarni tarixiy dialektal nuqtayi nazaridan dialektlarsiz o‘rganib bo‘lmaydi. Ba’zi olimlar, masalan, akad. A.I.Sobolevskiy yozma yodgorliklarga katta ahamiyat bergan bo‘lsa, ayrim olimlar, jumladan, akad. A.A.Shaxmatov jonli shevalar faktlariga yuqori baho bergan. Yozma yodgorliklar o‘tgan davrning tovush sistemasini aniqlashda ham hamma vaqt ham ishonchli material bo‘lavermaydi. Tarixiy grammatika uchun eng ishonchli va eng asosiy material olinadigan bosh manba hozirgi jonli shevalardir, – degan edi olim. Bu olimlar ikkala manbaning ham til tarixi uchun yirik ahamiyatga molik ekanligini inkor etmaydilar. Har bir shevaning o‘ziga xos xarakterli xususiyatlari bo‘lgani kabi Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalarining ham boshqa shevalardan farqlanadigan juda ko‘plab lisoniy qirralari mavjudki, uning leksik qatlamida yaqqol ko‘zga tashlanadi. So‘z – terminlarning qo‘llanish darajasi va anglatgan ma’nolariga ko‘ra turfa, rang-barangdir. Lekin ularning barchasi hali mukammal to‘planib, o‘rganilganicha yo‘q. Shuni nazarda tutib, Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalarining leksik qatlamdagi mavjud so‘zlarning shakli va ma’nosidan kelib chiqib, so‘zlarni shartli ravishda quyidagi guruhlarga ajratishimiz mumkin:

1. Faqat shevaga xos so‘z va terminlar, qo‘shma so‘z va birikmalar:

a) adabiy tilda uchramaydigan faqat shevaga xos so‘z-terminlar. Masalan, *uvuz* – sigir yangi bolalaganidan keyin ikki, uch kungacha sog‘ib olinib, odatda, iste’mol qilinmaydigan sut. Bu so‘z O‘zbekistonning barcha dialekt arealida, hatto Qozog‘iston Respublikasining o‘zbek shevalarida ham mavjud.

b) nomemasi adabiy tildagi so‘zlardan farq qilmasa ham, lekin shevada boshqa ma’no anglatuvchi so‘zlar: *qulaq* – bir ariqdan ikkinchi bir ariqqa suv olinadigan joy, *ura* – sabzavot saqlovchi joy, *supa* – dam olib o‘tiradigan joy.

b) fonetik qonuniyatlar asosida yuzaga kelgan leksik birliklar: qo‘shma fe’l yoki “yetakchi fe’l + ko‘makchi fe’l” tipidagi fe’l qo‘shilmalarining yagona urg‘u olib, bo‘g‘in yoki tovush tushishi natijasida bir so‘z doirasiga kelib qolishi: “**y**”lovchilarda *apchiq* (olib chiq), *appar* (olib bor), *akit-apket* (olib ket), *tasha-atvar* (tashlab yubor, otib yubor). Adabiy tildagi shakliga nisbatan kuchli fonetik o‘zgarishga uchragan so‘zlar: *iyna* (igna), *javin-chachin* (egin-sochin, yeg‘ingarchilik), *shuytip (shunday qilib), atla* (sakrab o‘tmoq), *taup* (tabib), *jayma* (qatlama – qozonda pishiriladigan non turi), *palchi* (folbin).

O‘ziga xos morfemik strukturaga ega bo‘lgan so‘zlar. Bular Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalari uchungina xos bo‘lgan affikslarga ega bo‘lgan lug‘aviy birliklar: *-uvchi* affiksi quyidagi ko‘rinishda ishlatiladi: *olivchi* (oladigan), *ishlovchi* (ishlaydigan), *boruvchi* (boradigan). Adabiy til va shevalarda o‘zak va yasovchi affikslar umumiy bo‘lib, lekin adabiy tilda birikib yasalmaydigan so‘zlar: *bo‘y+la* (suvga tushishdan oldin suvni bo‘y bilan o‘lchash), *quvirma+ch* (mayda bug‘doydan quvirib tayerlanadigan taom). Qoraqalpog‘iston hududi qipchoq shevalari quyidagi fonetik xususiyatlari bilan xarakterlanadi:

a) kontrast juft unlilarning mavjudligi va uning natijasida singarmonizmning saqlanishi, ya’ni hozirgi qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq tillari va boshqa qipchoq guruhiga kiradigan turkiy tillariga xos bo‘lgan tovushlarning asos va affiksal morfemalarida almashinishi: *poxto* (paxta), *monti* (manti), *boliq* (baliq), *baringlar* (boringlar) kabi;

b) so‘z boshida kelgan o‘rta ko‘tarilish unlilarining diftonglashuvi barcha qipchoq shevalarida bo‘lgani kabi “**j**”lovchilarda ham mavjud: *yegin* (ekin), *yeki qoli* (ikki qo‘li), *yegib ber* (ekib ber) kabi;

v) “**j**”lovchilarda ham, “**y**”lovchilarda ham qisqa-uzun unlilarning farqlanmasligi, undosh tovushlarning tushib qolishi sababli ikkinchi darajali uzunlikning mavjudligi;

g) “**j**”lovchilarda so‘z boshida **y** undoshining **j** ga o‘tishi: *jol* (yo‘l), *jur* (yur), *jenga* (yanga), *ko‘zingdi jum* (ko‘zingni yum) kabi;

d) “**y**”lovchilarda so‘z boshi, o‘rtasi va oxirida **y**

undoshining orttirilishi (paydo bo‘lishi): *yip* (ip), *yilon* (ilon), *rayis* (rais), *sarpoy* (sarpo) kabi;

j) hudud shevalarida boshqa qipchoq shevalarida bo‘lgani kabi unlilar orasida **p, k, k** undosh tovushlarining jaranglashishi, so‘z boshida **h** undoshining ortishi, paydo bo‘lishi: *hayvan* (ayvon), xarra (arra) kabi.

Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalarida quyidagi o‘ziga xos morfologik xusisiyatlarga ega. Qaratqich va tushum kelishiklari affikslarining bir xil *-di, -ti* ko‘rinishida qo‘llanilishi: *nandi* (nonni), *kitapti ko‘r* (kitobni kor), *kitapti beti* (kitobning beti). Komponentlari adabiy turda bo‘lish-bo‘lmasligidan qat’iy nazar adabiy tilda uchramaydigan shevagagina xos bo‘lgan qo‘shma so‘z va iboralar: *qalangir-qasangir* (begano, hech kimga yeqmaydigan odam), *qo‘li chaqqon, yepchil-chaqqon* kabi.

Yuqorilardagidan shunday xulosaga kelish mumkinki, hududiy yondosh – bir arealdagi shevalarning bir-biriga ko‘rsatadigan ta’siri o‘zbek shevalari leksikasining taraqqiy yetishida muhim omil hisoblanadi. Bunday ta’sir va bir-birini leksik jihatdan oziqlantirish adabiy markazdan uzoq joylashgan va boshqa tillar qurshovida bo‘lgan yeki yondosh joylashgan o‘zbek shevalarida bir muncha intensivroq yuz berishi mumkin. O‘z-o‘zidan ayonki, areal jihatdan bir-biridan uzoqda bo‘lgan turli dialekt hududlari orasida bunday aloqalarning bevosita yuzaga chiqishi mumkin emas. Chunki o‘zbek shevalarining har biri yoki har bir guruhi uzoq davrlardan beri o‘zlariga xos va muvofiq tarqalish areallariga ega. Sheva o‘ziga xos xususiyatlarining bir qismi ana shu chegara, ularning tarqalish, joylashish o‘rni – areali bilan bogliq bo‘lib, ular shu arealdagina paydo bo‘lgan va rivojlangan.

Xullas, Qoraqalpog‘istonda yashovchi o‘zbeklar qipchoq va o‘g‘uz lahjasiga xos so‘z va iboralardan foydalanishini ko‘rib chiqdik. Sheva areali juda katta joylarni o‘z ichiga oladi. Umuman, turkiy xalqlarning bir-biriga qondosh va qardosh ekanligini ko‘rsatadi. O‘zbek tilining Xo‘jayli shevasi o‘z lingvistik xususiyatlariga ko‘ra, o‘zbek tilining qipchoq lahjasiga taalluqlidir. Demak, shevalarni va ularning xususiyatlarini mukammal ravishda o‘rganish tilimizning hozirgi ahvoli va tarixini to‘laroq o‘rganish sohasida ham katta ahamiyat kasb etadi. Adabiy tilimizning rivojida shevalarning ta’siri katta. Ayniqsa, qipchoq lahjasiga kiruvchi shevalar juda katta hududni o‘z ichiga oladi.

Ma’lumki, qipchoq shevalari o‘ziga xos xususiyatlarini va o‘z tabiatini ko‘proq saqlab qolgan hamda har xil o‘zgarishlarga kam uchragan tipik shevalardan hisoblanadi. Ana shuning uchun ham qipchoq dialektlarining, xususan, sharqiy gruppa shevalarining leksikasi o‘zining rang-barangligi, boyligi, oxori to‘kilmagan leksik-stilistik xususiyatlarga va katta imkoniyatlarga ega ekanligi, turli-tuman o‘ziga xos tomonlari bilan kishi e’tiborini o‘ziga tortadi. Bu shevadagi so‘zlar ma’lum darajada adabiy tilimiz mulkiga aylanib borayotgan bo‘lsa ham, uning katta bir qismi hali o‘zlashtirilgan emas, ya’ni u ochilmagan qo‘riq sifatida o‘zlashtirilmay kelmoqda.

Qipchoq shevalarining o‘ziga xos leksik xususiyatlari, asosan, quyidagilardan iborat: bu shevalarda o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan va ularning hammasi uchun barobar bo‘lgan umumiy leksik qatlam bilan bir qatorda har bir shevaning o‘ziga xos bo‘lgan leksik birliklari ham mavjud. Bunday o‘ziga xos tomonlar ba’zan shu shevalarning fonetikasida va qisman grammatik xususiyatlarida ham ko‘zga tashlanadi. Bunday xususiyatlar, umuman olganda, qipchoq dialektlarining, jumladan, sharqiy gruppa qipchoq shevalarining haqiqatan ham milliy tilimizning juda katta til birligini tashkil qilishidan dalolat beradi. Bunday xususiyatlarning paydo bo‘lish sabablariga to‘xtalganda shuni aytish kerakki, ularning katta bir qismi bu shevalarda juda qadimgi davrlardan beri davom etib kelayotgan integratsiya va differensiatsiya prosesslarining natijasidir. Bunday xususiyatlarning bir qismi shu sheva vakillarining o‘troq hayotiga qachondan boshlab o‘tganligi, kim bilan qo‘shinchilik qilib kelayotganligi, o‘tmishda turmush tarzining qanday bo‘lganligi va nihoyat qisman bo‘lsa ham, shu gruppa vakillarinig qadimgi davrda qaysi urug‘ va qabilaga mansub bo‘lganliklari bilan ham izohlanadi. Demak, shu shevalarni va ularning xususiyatlarini mukammal ravishda o‘rganish tilimizning hozirgi ahvoli va tarixini o‘rganish sohasidagina emas, balki xalqimiz tarixini to‘laroq o‘rganish sohasida ham katta ahamiyat kasb etar ekan.

Resume. In this article, it was considered that the main task of areal linguistics is to study the spread of language phenomena in a certain area and to solve the problems arising from it.

Резюме. В данной статье считалось, что основной задачей ареальной лингвистики является изучение распространения языковых явлений на определенной территории и решение вытекающих из этого проблем.